

Я. Р. Самуйлік, А. А. Дацкевіч (г. Брэст, Рэспубліка Беларусь)

АСАБЛІВАСЦІ ГАВОРКІ БЫЛОЙ ВЁСКИ РЭЧЫЦА

Рэчыца – былая вёска, што існавала ў межах сучаснай паўночна-заходняй часткі горада Брэста. У наш час гэта мікрараён з аднайменнай назвай, тэрытарыяльна – вуліца Рэчыцкая і прылеглая да яе частка вуліцы Смірнова (гістарычны Церабунскі гасцінец).

Першая згадка пра паселішча адносіцца да 1508 г. У Метрыцы Вялікага Княства Літоўскага за гэты год ёсць запіс пра наданне Міцьку Дзяку на два “пустоўскіх” жэрабі¹ ў Рэчыцы, якія трымаў берасцейскі мешчанін Фен [1, с. 285].

¹ Жэрабій/жэрабя – частка зямлі, атрыманая па жараб’ёўцы, рэгіянальная назва ў Берасцейскім павеце “службы”, якая да аграрнай рэформы сярэдзіны XVI ст. была асноўнай адзінкай абкладання цілых людзей павіннасцямі.

У 1511 г. дваранін Міцька Садзілаў атрымаў прывілей на дзве рэчыцкія “зямліцы” Цітоўскую і Масалеўскую, якія ён набыў у баброўнікаў Сака і Андрэя Чарнаковічаў. Указваецца, што іх бацька Чарнак атрымаў гэту зямлю яшчэ ад вялікага князя Казіміра [1, с. 434]. У тым жа годзе дваранін Міцька Дзянісавіч¹ прадае Івану Самёнавічу Сапегу сяло Рэчыца з пяццю жэрабямі. У дакуменце прыводзяцца назвы трох: Цітоўскі, Масалеўскі і Сапылёўшчына [2, с. 163–164]. Сяло Рэчыца згадваецца таксама ў рэвізіі Берасцейскага староства 1566 г. Паселішча ўваходзіла ў склад Збірагскага войтаўства. У крыніцы называюцца імёны падданных з сяла Рэчыца: Хац Саваневіч, Мацька Чарнячэня з Максімам, Тарас Чарнячэня, Яцька Чарнячэня з Іванам, Гапон Гаркаўчэня, Беняш Карэл. Там жа згадваецца двор Рэчыцкі [3, с. 253–254].

У выніку трэцяга падзелу Рэчы Паспалітай (1795 г.) паселішча далучана да Расійскай імперыі. У другой палове XIX – пачатку XX ст. вёска ўваходзіла ў Косіцкую воласць Брэсцкага павета. У 1905 г. у Рэчыцы пражывала 440 чалавек. Паводле Рыжскай мірнай дамовы 1921 г., паселішча адышло да Польшчы. У міжваенны перыяд вёска ўваходзіла ў склад Брэсцкага павета Палескага ваяводства. У выніку падзей восені 1939 г. паселішча далучана да БССР. З 12 студзеня 1940 г. Рэчыца – цэнтр аднайменнага сельсавета ў Брэсцкім раёне Брэсцкай вобласці. Рэчыцкі сельсавет 8 верасня 1959 г. у выніку пераносу цэнтра сельсавета ў Клейнікі перайменаваны ў Клейнікаўскі. У 1968 г. Рэчыца ўвайшла ў склад горада, з 1978 г. знаходзіцца ў Ленінскім раёне Брэста [4, с. 76–78; 5, с. 472, 473; 6, т. 1, с. 95–99, 133, 232, т. 2, с. 39, 67–71, 106, 305, т. 3, с. 18, 80–81, 157–159, 188, 311, т. 4, с. 22, 26, 42–45, 111–115, 143, 244; 7–9].

У былой вёсцы царквы ніколі не было. Жыхары Рэчыцы былі прыхаджанамі гарадской Міхайлаўскай царквы, што існавала яшчэ да пераносу Брэста на новае месца і будаўніцтва крэпасці. Паводле візітацыйнага вопісу берасцейскіх цэркваў 1726 г., храм, акрамя мяшчан, наведвалі таксама жыхары вёсак Рэчыца, Казловічы і Плоска. Пазней вяскоўцы сталі хадзіць у Сімяонаўскі сабор і царкву святога Мікалая (брацкую) у горадзе Брэсце. У 2012–2016 гг. на Рэчыцы была пабудавана новая праваслаўная царква святой Тройцы [10, с. 42–45; 11, с. 37–38, 280, 358, 413, 425; 12; 13].

Існуюць розныя меркаванні пра паходжанне назвы паселішча. На думку даследчыкаў, назва *Рэчыца* – памяншальная форма ад слоў *рака*, *рэчка*. Гэты гідраграфічны тэрмін можна аднесці як да самога рэчышча, так і да даліны. У навуковай літаратуры ёсць таксама наступныя дэфініцыі гэтай лексемы: тэрасавая раўніна; плоскае ўзвышэнне з выступамі ад падэшвы; прырэчнае месца [5, с. 472; 14, с. 594].

Дыялектны матэрыял у былой вёсцы Рэчыца (мясцовая назва: *Рычыц’а*) быў запісаны Антонам Андрэвічам Дацкевічам ад мясцовых жыхароў у розныя перыяды: Ірыны Эдуардаўны Зыковіч (1926 г. н.) у студзені і лютым 2018 г.; Веры Карпаўны Раманюк (1929 г. н.) у снежні 2017 г., студзені і лютым 2018 г., верасні і снежні 2023 г.; Яўгеніі Мікалаеўны Міццюк (1944 г. н.) у лютым 2018 г. Для запісу

²³ З дакументаў вынікае, што Міцька Дзяк, Міцька Садзілаў і Міцька Дзянісавіч – гэта адна і тая ж асоба.

дьялектнага матэрыялу экспларатарам былі выкарыстаны праграма “Атласа гаворак Выганаўскага Палесся. Фанетыка. Марфалогія. Лексіка” (дапрацаваны варыянт) [15, с. 32–35], “Программа полесского этнолингвистического атласа” [16, с. 21–36], а таксама інтэрв’ю з інфарматарамі (увесь сабраны фактычны матэрыял зафіксаваны ў выглядзе аўдыязапісаў).

Разгледзім асноўныя фанетычныя асаблівасці гаворкі былой вёскі Рэчыца.

Для гаворкі характэрны шасціфанемны склад галосных гукаў – [i], [y], [e], [a], [o], [y]. У першую чаргу адзначым такую спецыфічную рысу гаворкі, як рэалізацыя галоснага [y] на месцы *o ў ненаціскных складах пасля цвёрдых зычных (уканне): *шудá, дурóна, курóва, हुлуwá, мулукó, һурóт* ‘агарод’, *һóлут* ‘голад’ і інш. Аднак у канцавых адкрытых складах этымалагічны *o захоўваецца: *с’íно, л’íто, жы́то, мы́соко* і інш. Разам з тым галосны [y] ўжываецца тут і на месцы *o ў новых закрытых складах пад націскам: *бул’и, вус, вун, пуйдыш, нус, стул, кун’, кут* і інш.

Наступная значная і паказальная фанетычная адметнасць гаворкі – гэта вымаўленне галоснага [i] на месцы націскага *ѣ пасля мяккіх зычных: *л’іс, с’íно, сн’іх, л’íто, хл’іw, хл’іw* ‘хлеб’, *д’іт, w’іт’ор, кв’ітка, п’івен’, з’іл’л’е, р’ічка, с’ііаты* і інш.

Выразнай асаблівасцю гаворкі з’яўляецца таксама наяўнасць галоснага [y] ў першым пераднаціскным складзе ў наступных пазіцыях: на месцы *е, *ѣ пасля губных: *мысна́, быда́, мыдро́, мышо́к, пысо́к*; на месцы *е (*ѣ) пасля *з, *н, *с, *т, *д: *зымл’а́, нымá, нымáш* ‘няма’, *сылó, тыпéр, дын’ók*.

Характэрнай адметнасцю гаворкі з’яўляецца рэалізацыя галосных [i], [e] на месцы *ѣ ў паслянаціскным складзе ў наступнай лексеме: *зайіц’у́, зайец’*. Аднак у пераднаціскных складах у акрэсленай пазіцыі зафіксаваны галосны [a] ў словах *wз’алá, һл’ад’іw, зл’акáwс’а* і інш.

І нарэшце, значнай і паказальнай асаблівасцю гаворкі ў галіне вакалізму з’яўляецца вымаўленне галоснага [y] на месцы паслянаціскага *е ў лексеме *вечур*. Аднак у націскным становішчы названы этымалагічны галосны захоўваецца ў словах *далéко, увэс* ‘авёс’, але: *м’іт* ‘мёд’.

Найбольш яркая і выразная адметнасць гаворкі ў галіне кансанантызму – гэта наяўнасць толькі цвёрдых зычных у наступных пазіцыях: губных цвёрды перад *е /ва ўсіх пазіцыях/, *ѣ /у ненаціскных складах/; *і; *з, *н, *с, *т, *д, *л – перад *е (*ѣ), *і: *мысна́, вечур, ду мéне* ‘да мяне’, *пéршыи́, быда́, мыдро́, мышо́к, пысо́к, забыра́ты, луwы́ты, мы́ска, пыса́ты, рубы́ты* ‘рабіць’; *зымл’а́, нымá, нымáш, сылó, тыпéр, дын’ók, зымá, ны́вка, кусы́ты, худы́ты, лет’* ‘ледзь’, *пóле, кулы́, лы́па, худы́лы*, але: *л’іты*.

Істотнай асаблівасцю гаворкі з’яўляецца таксама ацвярдзенне паўмяккіх *д’, *т’ перад рэфлексамі *е, *і: *ден’, тыпéр, тыхо́, худы́ты*. Мяккія ж *д’, *т’ захаваліся перад націскным *ѣ і на канцы дзеясловаў у форме трэцяй асобы адзіночнага і множнага ліку: *д’іт; нóсыт’, хóдыт’, нóс’ат’, хóд’ат’*. Зрэдку перад галосным [a] вымаўляецца афрыката [ц]: *бо́ц’ан* ‘бусел’.

Адрозная адметнасць гаворкі – гэта пераход цвёрдых зычных у мяккія ў спалучэннях *гы, *кы, *хы, што ўзніклі пры ўтварэнні поўных форм

прыметнікаў, а таксама ў пазіцыі перад галосным [e] ў прыметніках ніякага роду адзіночнага ліку: *dówh'íi*, *kurótk'íi*, *tých'íi*; *dówh'e*, *kurótk'e*, *tých'e*.

Значнай асаблівасцю гаворкі з'яўляецца таксама рэалізацыя як мяккіх, так і цвёрдых *р, *ж, *ц у пэўных пазіцыях: *пур'áдок*, *пур'ízaw*, *р'íчка*, *hp'ix*, *на двур'í*, *на мыж'í*, *мулудыц'а*, *курыц'а*, *на куц'í* і інш. і *hрыбы*, *жар*, *жыто*, *цацка*, *хлопцы* і інш. Аднак *ч, *ш паслядоўна зацвярдзелі: *чыбрэц'* 'чабор', *вулучыты* 'баранаваць', *шапка*, *душчы* 'дужэйшы' і інш.

Істотная адметнасць гаворкі – гэта зычны *в, што паходзіць з *в, *л. У пазіцыі перад галосным, а таксама пасля галоснага гука перад зычным і ў канцавым становішчы ён даў рэфлекс губна-губнога [w]: *wáta*, *wudá*, *w'ít'or*, *plywu*, *láwka*, *práwda*, *dówh'íi*, *кутыw* і інш. Сустрэкаецца губна-губны [w] і ў пачатковым становішчы перад зычнымі: *wz'alá*, *w l'íсы* 'у лесе', *w нусóвы* 'у носе' і інш.

Выразнай асаблівасцю гаворкі з'яўляецца вымаўленне фрыкатыўна-фарынгальнага зычнага [h], часам – выбухнога [g]: *хустый*, *хурот*, *з нух'í* 'з нагі' і інш.; *áгрэст* 'агрэст'.

Значная адметнасць гаворкі – гэта аглушэнне звонкіх зычных у канцавым становішчы, а таксама ў сярэдзіне слова перад глухімі: *мус*, *дуп*, *нуш*, *hóлут* і інш.; *хўпка*, *захáтка* і інш.

Істотнай асаблівасцю гаворкі з'яўляецца таксама рэалізацыя на месцы этымалагічнага спалучэння "мяккі зычны + ъ́" у становішчы паміж галоснымі падоўжаных зычных: з'íl'л'e, нас'ín'n'e.

І апошняя выразная і паказальная адметнасць гаворкі ў галіне кансанантызму – гэта адсутнасць пратэтычных зычных або часам наяўнасць прыстаўнога [h] перад галоснымі [o], [y]: *oзыро*, *oчы*, *унуча*, *урáты* 'араць', *ныудно́ho* 'ніводнага', *хўлыц'а* і інш.

Такім чынам, на аснове сабранага фактычнага матэрыялу ўпершыню ў беларускай лінгвістыцы праведзена дыялекталагічнае даследаванне мовы карэнных жыхароў (аўтахтонаў) былой вёскі Рэчыца. Гэта дазволіла вызначыць найбольш тыповыя фанетычныя рысы гаворкі, якія ўказваюць на яе прыналежнасць да паўночназагародскага дыялектнага тыпу, адной з чатырох асобных разнавіднасцей заходнепалескіх, або загародскіх, гаворак [17, с. 150–157, 201–202, 204–206, 208–209; 18, с. 133–135, 136; 19, с. 24–25, 38–39].

Спіс выкарыстанай літаратуры

1. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 8 (1499–1514): Užrašymų knyga 8 / Parengė A. Baliulis, R. Firkovičius, D. Antanavičius. – Vilnius, 1995. – 708 p.
2. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 9 (1511–1518): Užrašymų knyga 9 / Parengė K. Pietkiewicz. – Vilnius, 2002. – 615 p.
3. Документы Московского архива Министерства юстиции. Т. 1 / подгот. М. Довнар-Запольский. – М. : Товарищество тип. А. И. Мамонтова, 1897. – 569 с.
4. Дацкевіч, А. Прадмесці Берасця / А. Дацкевіч // Наша гісторыя. – 2019. – № 6. – С. 68–78.
5. Памяць: Гісторыка-дакументальная хроніка Брэста : у 2 кн. / уклад. А. П. Кондак ; рэдкал.: Г. К. Кісялёў (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелТА, 2001. – Кн. 2. – 687 с.

6. Вялікі гістарычны атлас Беларусі [Карты] : у 4 т. / Дзярж. кам. па маёмасці Рэсп. Беларусь ; рэдкал.: В. Л. Насевіч (гал. рэд.) [і інш.]. – [Маштабы розныя]. – Мінск : Белкартаграфія, 2009–2018. – 4 т.
7. Рэчыца (Брэст) [Электронны рэсурс] // Вікіпедыя : свабод. энцыкл. – Рэжым доступу: [https://be.wikipedia.org/wiki/Рэчыца_\(Брэст\)](https://be.wikipedia.org/wiki/Рэчыца_(Брэст)). – Дата доступу: 25.11.2023.
8. Рэчыцкі сельсавет (Брэсцкі раён) [Электронны рэсурс] // Вікіпедыя : свабод. энцыкл. – Рэжым доступу: [https://be.wikipedia.org/wiki/Рэчыцкі_сельсавет_\(Брэсцкі_раён\)](https://be.wikipedia.org/wiki/Рэчыцкі_сельсавет_(Брэсцкі_раён)). – Дата доступу: 25.10.2023.
9. Клейнікаўскі сельсавет [Электронны рэсурс] // Вікіпедыя : свабод. энцыкл. – Рэжым доступу: https://be.wikipedia.org/wiki/Клейнікаўскі_сельсавет. – Дата доступу: 25.11.2023.
10. Gil, A. Unickie cerkwie Brześcia w opisie wizytacyjnym z 1726 roku / A. Gil // Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej. – Lublin, 2006. – Rok 4. – S. 25–51.
11. Мароз, В. В. Драўляныя сакральныя помнікі Берасцейшчыны: нарысы гісторыі, археалогіі і культуры / В. В. Мароз. – Мінск : Беларус. Энцыкл., 2018. – 512 с.
12. Праваслаўная архітэктура Беларусі [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу: https://gram.by/Храм_Святой_Троіцы_Брэст_Брэсцкі_Раён. – Дата доступу: 07.11.2023.
13. Брестский Троицкий храм в Речице [Электронный ресурс] // Древо : открытая православ. энцикл. – Режим доступа: <https://drevo-info.ru/articles/13675796.html#wtagret>. – Дата доступа: 07.11.2023.
14. Яшкін, І. Я. Слоўнік беларускіх мясцовых геаграфічных тэрмінаў: Тапаграфія. Гідралогія / І. Я. Яшкін. – Мінск : Беларус. навука, 2005. – 808 с.
15. Самуйлік, Я. Р. Атлас гаворак Выганаўскага Палесся / Я. Р. Самуйлік ; Брэсц. дзярж. тэхн. ун-т. – Брэст : БрДТУ, 2013. – 322 с.
16. Полесский этнолингвистический сборник: материалы и исследования / Акад. наук СССР, Ин-т славяноведения и этнолингвистики ; редкол.: Н. И. Толстой (отв. ред.) [и др.]. – М. : Наука, 1983. – 288 с.
17. Крывіцкі, А. А. Дыялекталогія беларускай мовы : дапам. для філал. спецыяльнасцей ВНУ / А. А. Крывіцкі. – Мінск : Выш. шк., 2003. – 293 с.
18. Клімчук, Ф. Д. Гаворкі Берасцейскай вобласці / Ф. Д. Клімчук // Gdzie bije źródło... Pieśni ludowe pogranicza Polski i Białorusi / red. F. Czyżewski, A. Dudek-Szumigaj, M. Żygalova. – Lublin ; Wisznice, 2015. – S. 129–143.
19. Клімчук, Ф. Д. Гаворкі Заходняга Палесся: фанетычны нарыс / Ф. Д. Клімчук ; пад рэд. М. І. Талстога ; Акад. навук БССР, Ін-т мовазнаўства. – Мінск : Навука і тэхніка, 1983. – 126 с.